

Representation of Sacred Time in the Quran: A Comparative Study of the Views of Exegetes and Mircea Eliade's Theory*

Ali Salahshoor

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. Email: a.salahshoor@uok.ac.ir

Research Article

Abstract

The concept of time in the Holy Quran transcends a mere physical and linear category, experienced as qualitative, condensed, and transcendent within the context of revelatory narratives. This research aims to explore the nature of time in the Quran through a comparative analysis of certain verses (such as al-Ma'arij: 4, as-Sajdah: 5, and al-Hajj: 47) using Mircea Eliade's theory of "Sacred Time." Employing a descriptive-analytical method and drawing upon the views of Shiite and Sunni exegetes alongside Eliade's phenomenological approach, the study elucidates the qualitative experience of time in realms such as the Day of Judgment, Ascension, and Creation. The findings indicate that by distinguishing between calendar (human) time and divine time, the Quran portrays a "qualitative and reversible" temporal structure that aligns with the characteristics of Eliade's sacred time (repeatability, meaningfulness, and transcendent quality). This study provides a deeper understanding of the Quranic engagement with the issue of human existence within the horizon of time.

Keywords: Quranic exegesis, sacred time, Mircea Eliade, religious experience, phenomenology of religion

* Received 08 May 2025; Received in revised from 10 July 2025; Accepted 08 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Salahshoor, A. (2025). Representation of Sacred Time in the Quran: A Comparative Study of the Views of Exegetes and Mircea Eliade's Theory. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 107-132. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13359.2483>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The issue of time is one of the most fundamental concerns of human thought, which, in religious traditions, transforms from a physical matter into an arena for the manifestation of truth and meaning. In the Holy Quran, there are verses that depict time in layers different from conventional experience, such as references to the duration of the Day of Judgment (fifty thousand years) or the ascension of angels in a day equivalent to a thousand years. The central question of this research is whether these temporal representations refer merely to calendar time or point to a different dimension of existential experience. To answer this, Mircea Eliade's theory of "Sacred Time" provides a methodical tool. Eliade distinguishes between "Secular Time" (linear, non-repetitive, and physical) and "Sacred Time" (qualitative, reversible, and meaningful). From his perspective, sacred texts allow for a return to the "primordial time" through myth and religion. The existing knowledge gap is the lack of comparative studies between classical exegetic concepts and modern theories of religious studies regarding Quranic time. The innovation of this research lies in applying Eliade's phenomenological framework to analyze the views of the exegetes regarding temporal verses. This study demonstrates how expressions like "of what you count" (*mimma ta 'uddūn*) in the Quran signify the relativity and qualitative nature of time. The research method is descriptive-analytical with a comparative approach, exploring the relationship between the realm of creation (*khalq*) and the realm of command (*amr*) within the horizon of revelation.

Findings

An analysis of the selected verses based on phenomenological principles shows that the Holy Quran distinguishes between two levels of time perception. In verses such as al-Ma'arij: 4 and as-Sajda: 5, the use of symbolic numbers like "fifty thousand years" and "a thousand years" goes beyond physical quantity, indicating a rupture from secular time and transition into the realm of divine qualitative time. Exegetes, emphasizing the relativity of these numbers, have considered them a response to the limitations of human perception and a symbol of the majesty of divine providence. Furthermore, the contrast between "distant" (*ba'īd*) from the perspective of deniers and "near" (*qarīb*) from the divine perspective in the al-Maarij Chapter shows that time is a phenomenon dependent on the level of consciousness and the presence of the sacred. The findings suggest that in the Quranic experience, time undergoes contraction and expansion in the presence of the sacred; for instance, in the story of the People of the Cave and the description of transgressors on the Day of Judgment, long historical centuries are transformed into an hour or part of a day in the inner perception of human beings. Ultimately, this research explains that the Quran portrays time in moments such as ascension and manifestation in a condensed and reversible manner. This structure depicts time not as a neutral backdrop for events, but as an arena for the absolute presence of truth, where the eternal now prevails over the linear future.

Conclusion

The present study concludes that the representation of time in the Quran significantly aligns with Mircea Eliade's Theory of Sacred Time. In contrast to the modern understanding that views time as a quantitative and irreversible phenomenon, the Quran, by utilizing qualitative concepts, introduces time as a multi-layered phenomenon connected to the realm of the sacred. The suspension of time in Quranic stories and its relativization in descriptions of the hereafter indicate the superiority of meaningful time over calendar time. This study proves that applying the phenomenology of religion to Quranic studies can reveal hidden semantic layers regarding the relativity of time and its link to religious experience and open a new window in interdisciplinary studies of the Quran and philosophy.

References

The Holy Quran.

- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic].
- Eliade, M. (1959). *The myth of the eternal return: cosmos and history*. Princeton University Press.
- Eliade, M. (2011). *The sacred and the profane: The nature of religion*. (B. Saleki, Trans.). Ilmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Eliade, M. (2024). *The myth of the eternal return*. (B. Sarkarati, Trans.). Tahoori Publications. [In Persian].
- Fakhr al-Din al-Razi, M. (1999). *Mafatih al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (2001). *Ta'wilat Abd al-Razzaq*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Lakzaee, H. (2014). Religion and the experience of the sacred from Mircea Eliade's perspective. *Journal of Religious Studies*, 16, 91-110. [In Persian].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosrow. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Daftar-i intisharat-i Islami. [In Arabic].

بازنمایی زمان قدسی در قرآن: مطالعه تطبیقی آراء مفسران و نظریه میرچا الیاده*

علی سلحشور ID

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: a.salahshoor@uok.ac.ir

چکیده

یکی از مفاهیم بنیادین در قرآن، زمان است؛ مفهومی که در بستر روایت‌های وحیانی، گاه مطلق و تاریخی و گاه کیفی، فشرده و قدسی تجربه می‌شود. آیاتی همچون معارج: ۴، سجده: ۵، حج: ۴۷ و مواردی دیگر به روشنی نشان می‌دهند که فهم قرآنی از زمان، تنها خطی و مادی نیست، بلکه واجد ابعادی متعالی و تجربه‌گرایانه است. در این مقاله، با تکیه بر نظریه میرچا الیاده درباره «زمان قدسی» و تمایز آن با «زمان سکولار»، تلاش شده است کیفیت تجربه‌شده زمان در برخی آیات قرآن بررسی شود. الیاده معتقد است زمان قدسی، بازگشت‌پذیر، متفاوت از زمان تاریخی و واجد معناست. این مطالعه به دنبال آن است که به روش توصیفی و تحلیلی، درک ژرف‌تری از نحوه مواجهه قرآن با مسئله زمان، تجربه قدسی و هستی انسان فراهم کند. تحلیل آیات معطوف به قیامت، عروج، خلقت و تجربه پیامبران نشان می‌دهد که قرآن نیز نوعی ساختار زمانی کیفی و متعالی را بازنمایی می‌کند که بیشتر با ادراک دینی از زمان، پیوند دارد تا محاسبه‌پذیری فیزیکی آن.

کلیدواژگان: تفسیر، زمان، زمان قدسی، میرچا الیاده، تجربه دینی

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استناد: سلحشور، علی. (۱۴۰۴). بازنمایی زمان قدسی در قرآن: مطالعه تطبیقی آراء مفسران و نظریه میرچا الیاده، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۱۰۷-۱۳۲. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.13359.2483>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

مبحث زمان، از بنیادی‌ترین مفاهیم در اندیشه بشری و دینی است. انسان همواره در پی آن بوده تا تجربه زیسته خود از زمان را در قالب‌هایی قابل فهم سامان دهد. در سنت‌های دینی، مقوله زمان و شیوه بازنمایی آن از اهمیت بالایی برخوردار است. زمان تنها امری فیزیکی یا تقویمی نیست، بلکه به مثابه عرصه‌ای برای ظهور حقیقت، معنا و تجربه قدسی درک می‌شود. در قرآن با آیاتی مواجه هستیم که در آن‌ها زمان به گونه‌ای غریب و یا نامتجانس با تلقی عرفی از آن بیان شده است. مانند ماجرای معراج پیامبر (ص)، عروج ملائکه و روح، اشاره به مقدار روز قیامت، برخی تجربه‌های پیامبران، ماجرای انتقال تخت پادشاه در ماجرای حضرت سلیمان (ع) و مواردی دیگر. مسئله این است که قرآن کریم به عنوان متنی و حیانی، چه رویکردی به زمان دارد و اینکه آن را در لایه‌هایی متفاوت از تجربه انسانی ترسیم کرده یا ناظر به زمان تقویمی است؟ آیا می‌توان گفت که عنصر زمان در قرآن گاه به صورت محاسبه‌پذیر و خطی و گاه به شکلی فشرده، تعلیقی یا متعالی بازنمایی شده است؟ در این میان و در برخی آیات مانند: «فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» (معارج: ۴)، «فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (سجده: ۵) و «وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (حج: ۴۷) و آیاتی دیگر به شکل ویژه، این ابهام برجسته می‌شود. به نظر می‌رسد برخی آیات قرآن از نسبی بودن، کیفی بودن و گاه رازآلودگی عنصر زمان در تجربه دینی حکایت دارند.

در چنین زمینه‌ای، نظریه «زمان قدسی» میرچا الیاده (۱۹۵۹ م) می‌تواند ابزاری روشمند برای فهم لایه‌های پدیدارشناختی تجربه زمان در قرآن فراهم آورد. الیاده با ایجاد تمایز میان «زمان سکولار» و «زمان قدسی» - که شرح آن در پی می‌آید- کوشیده است نشان دهد که متون مقدس، واجد نوعی ادراک بازگشتی، تکرار شونده، معنادار و کیفی از زمان هستند. درکی که با تجربه تاریخی و خطی زمان یا همان زمان عرفی و شناخته شده نزد بشر در اندیشه مدرن که از آن به زمان سکولار تعبیر شده، تفاوت دارد (صص ۶۸-۷۴). این مقاله می‌کوشد با تکیه بر چارچوب نظری الیاده، برخی از آیات کلیدی قرآن با محوریت عنصر زمان را واکاوی کرده و به این مسئله پردازد که نظریه زمان قدسی میرچا الیاده چگونه به تبیین مفهوم زمان در برخی آیات کمک می‌کند و قرآن چگونه «زمان قدسی» را بازنمایی کرده است. صورتی از زمان که بیشتر بر تجربه و کیفیت استوار است تا سنجش‌پذیری فیزیکی و شمارش تاریخی. در واقع مسئله محوری این پژوهش، بررسی چگونگی بازنمایی زمان در قرآن است. برای نیل به این مقصود برخی از برجسته‌ترین عبارات قرآن که در آن‌ها زمان به شکلی متمایز از زمان دنیوی (سکولار) مطرح شده، ضمن بیان و سنجش آراء مفسران، نسبت آن با نظریه زمان قدسی میرچا الیاده تحلیل گردیده است.

پیشینه تحقیق

علاوه بر اشارات مفسران مختلف ذیل آیات مرتبط، لک‌زایی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «دین و تجربه امر مقدس از نگاه میرچا الیاده» به بیان دیدگاه‌های الیاده درباره امر مقدس و کارکرد خاص دین پرداخته و به این نتیجه رسیده که وی کار خاص دین و شعائر دینی را افزایش مواجهه آدمی با امر مقدس و رسالت دین را کمک به ظهور امر مقدس می‌داند.

قلی‌زاده (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «کیهان و تاریخ: معرفی و بررسی اسطوره بازگشت جاودانه، اثر میرچا الیاده»، جایگاه تاریخ و مقوله زمان از نگاه او را تحلیل کرده و اشاره می‌کند که الیاده به یاری فرضیاتی از قبیل زمان دوری، اعصار عالم و معتقدات معاد، برای زمان معنایی فوق تاریخی را بازآفرینی کرده و برای خود واقعه تاریخی ارزش ذاتی قائل نیست و آن را مقوله‌ای از وجوه هستی به‌شمار نمی‌آورد.

غرویوان (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان: «اسطوره و رمز در اندیشه میرچا الیاده» به برخی از آراء الیاده درباره رموز و اسطوره‌ها در حوزه دین پرداخته است.

در حوزه پژوهش‌های بین‌المللی نیز تودوروفسکا^۱ (۲۰۱۶)، در مقاله‌ای با عنوان «فضای مقدس و زمان مقدس در نظریه دین میرچا الیاده» به تحلیل مفهوم «زمان مقدس» و «فضای مقدس» در آثار میرچا الیاده پرداخته و نتیجه می‌گیرد که انسان دینی، جهان را از طریق بازسازی زمان و مکان اسطوره‌ای می‌فهمد. فضای مقدس همچون محور جهان (Mundi Axis) شناخته می‌شود و زمان مقدس، بازگشتی است به یک آغاز اسطوره‌ای. رنی^۲ (۲۰۰۸ م) در پژوهش خود با عنوان «میرچا الیاده: عرفان سکولار و تاریخ ادیان»، الیاده را به عنوان یک «عرفان‌گرای سکولار» معرفی می‌کند که با تلفیق تجربه دینی و پدیدارشناسی، تجربه شخصی دینی را به شکلی علمی وارد تحلیل ساختارهای دینی کرده است. آلن (۲۰۰۸ م) در مقاله‌ای با عنوان «مقدمه‌ای بر مواجهه با میراث میرچا الیاده برای قرن بیست و یکم»، ضمن اشاره به نقاط قوت روش الیاده و ایراد نقدهایی مانند نگاه غیرتاریخی و برداشت‌های رمانتیک او از دین‌های باستانی، تأثیر پایدار الیاده در حوزه دین‌شناسی و فلسفه دین را بررسی کرده است.

مقاله حاضر با رویکردی تطبیقی، به شیوه بازنمایی زمان کیفی و متعالی در قرآن کریم پرداخته و برخی از آیات واجد بار معنایی خاص درباره زمان را با تحلیل آراء تفسیری و انطباق با نظریه زمان قدسی الیاده واکاوی کرده است. این پژوهش تلاش دارد نشان دهد چگونه در افق قرآن نیز، همچون سنت‌های دینی دیگر، می‌توان ردپایی از تجربه و تلقی‌ای قدسی از زمان را دنبال کرد.

1. Marija Todorovska.
2. Bryan S. Rennie.

مبانی نظری تحقیق

این مطالعه مبتنی بر نظریه میرچا الیاده^۱ (۱۹۸۶-۱۹۰۷ م) -دین‌پژوه و اسطوره‌شناس رومانیایی- است که در آثار متعدد خود به بررسی ساختار زمان در متون مقدس و اساطیری پرداخته است. الیاده (۱۹۶۳ م) در تعریف اسطوره، آن را «روایتی مقدس» می‌داند که از رخداد‌های آغازین و فرا زمانی سخن می‌گوید و با بازگویی و بازآفرینی، امکان بازگشت به زمان ازلی را فراهم می‌سازد (ص ۵). به بیان دیگر، اسطوره برای او صرف داستان خیالی یا افسانه نیست، بلکه حقیقتی قدسی است که الگوی زندگی دینی و فرهنگی انسان‌ها را شکل می‌دهد (ستاری، ۱۴۰۲، ص ۲۱). از این رو، اساطیر نقش محوری در فهم زمان مقدس و بازتولید آیینی آن دارند.

او در کتاب «اسطوره بازگشت ابدی: کیهان و تاریخ»، زمان را به دوگونه متمایز تقسیم می‌کند: «زمان سکولار» و «زمان قدسی». زمان سکولار، زمانی خطی، بی‌تکرار، بی‌معنا و وابسته به تاریخ‌نگاری است؛ درحالی‌که زمان قدسی، زمانی کیفی، دایره‌ای، بازگشتی، مرکزمند و حامل معناست (الیاده، ۱۹۵۹ م، ص ۵). در این اثر توضیح داده شده که زمان قدسی چیست و نیز مفاهیمی همچون بازگشت به زمان آغازین، اعاده زمانی، تکرار کیهانی و زمان اسطوره‌ای شرح داده شده است. همچنین او می‌گوید که در حوزه دین، زمان به نحو نامتجانس، تجربه می‌شود و برخی زمان‌ها مقدس‌اند و از منظر فرد باورمند به صورت مقدس تجربه می‌شود نه تاریخی (الیاده ۱۹۵۷ م، صص ۶۸-۶۹). الیاده (۱۹۵۹ م) معتقد است که سنت‌های دینی از طریق آیین‌ها و اسطوره‌ها، بازگشت به «زمان آغازین مقدس» را ممکن می‌سازند؛ این بازگشت در واقع تجدید هستی و معناست (صص ۶۸-۷۷).

در متون مقدس، زمان قدسی اغلب با مفهوم خلقت، معاد، ظهور پیامبران یا لحظات عروج و تجلی الهی پیوند می‌خورد؛ جایی که آغاز و پایان در یک نقطه با هم تلاقی می‌کنند و تجربه دینی همان حضور در حقیقتی متعالی است (الیاده ۱۹۶۳ م، ص ۶). نظریه زمان قدسی الیاده را می‌توان در چهار بخش به شکل زیر تبیین و خلاصه کرد:

۱. دوگانگی زمان: سکولار در برابر قدسی

الیاده (۱۹۵۷ م) برای تبیین تجربه انسانی از جهان، میان دوگونه بنیادین از زمان تمایز قائل می‌شود. او معتقد است که انسان دینی زمان را تنها به صورت یک جریان خطی و طبیعی تجربه نمی‌کند، بلکه آن را در نسبت با امر قدسی نیز می‌فهمد. از این منظر، زمان به دو ساحت متمایز تقسیم می‌شود: «زمان سکولار» و «زمان قدسی»

1. Mircea Eliade.

(صص ۶۸-۶۹). الیاده در آثارش، مانند «اسطوره بازگشت ابدی: کیهان و تاریخ»^۱ (۱۹۵۹ م) و «مقدس و نامقدس: ماهیت دین»^۲ (۱۹۵۷ م) تأکید می‌کند که انسان دینی جهان و زمان را دوگانه تجربه می‌کند: «زمان سکولار»^۳ که خطی، پیوسته، بی‌معنا و بدون امر قدسی است (صص ۵ و ۶۸-۶۹)؛ و «زمان قدسی»^۴ که متعالی، گسسته، تکرارپذیر و معنابخش است و در آیین‌ها و اسطوره‌ها رخ می‌دهد (الیاده، ۱۹۵۷ م، صص ۶۸-۶۹). او می‌نویسد: «زمان مقدس، زمانی چرخه‌ای و بازگشت‌پذیر است که انسان باورمند از طریق مشارکت در آیین به آغاز کیهانی آن بازمی‌گردد و حضور فرد در فضایی آیینی و قدسی، به بازآفرینی تجربه‌ای متفاوت از زمان سکولار منجر می‌شود (الیاده، ۱۹۵۹ م، ص ۷۷).

۲. ویژگی‌های زمان قدسی

به باور او «زمان قدسی» از «زمان خطی و تاریخی» بر اساس ویژگی‌های زیر متمایز می‌شود: تکرارپذیری (Repetition) به این معنا که آیین‌ها، رویداد آغازین را تکرار می‌کنند، مانند مراسم سال نو (الیاده، ۱۹۵۹ م، صص ۶۸-۷۷). هم‌مرکز بودن (Centering) یعنی زمان قدسی همواره با یک مکان مقدس یا axis mundi ارتباط دارد؛ الیاده (۱۹۵۷ م) توضیح می‌دهد که این اصطلاح (محور جهان) مفهومی است که از اسطوره‌شناسی و مطالعات دینی سرچشمه می‌گیرد و به معنای محور مرکزی جهان یا مرکز کیهانی است. این محور، به صورت نمادین، همان نقطه‌ای است که آسمان و زمین (و گاه دوزخ) را به هم متصل می‌کند؛ یعنی محل تلاقی دو ساحت کیهانی آسمانی و زمینی (صص ۲۰-۲۱). معنا (Meaningfulness) به این صورت که رویدادهای مقدس، حامل وحی، معنا و تجلی‌اند (صص ۱۱-۱۲) و کیفیت متعالی (Transcendent Quality) به این معنا که زمان قدسی صرف «وقوع» نیست، بلکه «ظهور» امر قدسی است؛ به عبارتی مفهومی فراتر از امور فیزیکی و مادی است (صص ۹-۱۰). در باورهای سنتی و دینی مکان‌هایی مانند کوه مقدس (به‌عنوان مثال کوه طور)، درخت جهان مانند «یگدراسیل» در اساطیر اسکاندیناوی، معبد یا مکان مقدس مرکزی مثل کعبه، بیت‌المقدس یا معبد بودایی همگی مصادیقی از axis mundi به‌شمار می‌روند. الیاده (۱۹۵۷ م) باور دارد که axis mundi، نماد نقطه‌ای است که از طریق آن انسان وارد قلمرو مقدس می‌شود. وقتی جامعه‌ای مکانی را «مرکز جهان» می‌داند، آن را به‌عنوان مکان «تجلی خدا» و «آغاز خلقت» تجربه می‌کند. در این نگاه، محور جهان نه فقط موقعیت جغرافیایی، بلکه نقطه ورود به نظم و معنا در برابر آشوب و بی‌نظمی است. در تحلیل‌های

1. The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History (1957) .
2. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion (1959).
3. profane time.
4. sacred time.

دینی، فلسفی یا حتی روان‌شناختی، axis mundi می‌تواند نشان‌دهنده مرکز وجود، اتصال میان سطح مادی و معنوی و مسیر بازگشت به اصل قدسی باشد. (ص ۲۱؛ آلن، ۲۰۰۸ م، ص ۲۹۹).

۳. نقش اسطوره و آیین در احیای زمان قدسی

بازگشت به زمان قدسی از طریق اسطوره و آیین‌های دینی رخ می‌دهد؛ این بازگشت، زمان سکولار را به حالت تعلیق درآورده و زمان قدسی را فعال می‌سازد (الیاده، ۱۹۶۳ م، ص ۶). چنان‌که در حج، به نوعی بازگشت به زمان ابراهیم (ع) تجربه می‌شود؛ لحظه‌ای مقدس، تکرارشونده و متعالی. همچنین مانند آیین سعی بین صفا و مروه که در آن تجربه زمان ابراهیمی بازتولید می‌شود.

۴. زمان قدسی در متون مقدس (و کاربرد آن در قرآن)

در متون مقدس، زمان به شکل کیفی و غیرخطی بازنمایی می‌شود؛ بخصوص در لحظات ظهور امر قدسی، توقف زمان خطی یا سکولار، بازگشت به خلقت و تجربه زمان الهی (الیاده، ۱۹۵۷ م، صص ۶۸-۷۷)؛ مانند عبارت «وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ» (حج: ۴۷).

این مطالعه براساس نظریه میرچا الیاده به بررسی و تحلیل مصادیقی از مهم‌ترین آیات قرآن می‌پردازد که در آن‌ها به مقوله زمان اشاره شده است. پیش از بررسی آیات قرآن، مؤلفه‌های نظری میرچا الیاده در قالب جدول زیر ارائه می‌شود تا امکان سنجش آن در رویکردی تطبیقی با قرآن فراهم شود:

جدول ۱. مؤلفه‌های نظریه زمان قدسی میرچا الیاده

ردیف	مؤلفه / نظریه	توضیح مختصر	منابع و ارجاع	امکان تطبیق با آیات و آراء مفسران
۱	دوگانگی زمان: سکولار در برابر قدسی	زمان سکولار: خطی، بی‌تکرار، فاقد معنا و صیرف تاریخی	الیاده، ۱۹۵۷ م، صص ۶۸-۶۹؛ الیاده، ۱۹۵۹ م، ص ۷۷	آیات قرآن که زمان الهی را متفاوت از محاسبه انسانی نشان می‌دهند (به صورت مثال حج: ۴۷)
۲	ویژگی‌های زمان قدسی	زمان قدسی: چرخه‌ای، بازگشت‌پذیر، گسسته، معنابخش و متعالی	الیاده، ۱۹۵۷ م، صص ۲۱-۲۲؛ الیاده، ۱۹۵۹ م، صص ۶۸-۷۷؛ آلن، ۲۰۰۸ م، ص ۲۹۹	مصادیق: مناسک حج، وعده موسی در کوه طور و معراج پیامبر (ص)

مصادیق قرآنی: حقیقت قدسی شکل‌دهنده الگوی زندگی دینی و فرهنگی انسان در داستان‌های پیامبران و آیین‌های عبادی	الیاده، ۱۹۶۳ م، ص ۶؛ الیاده، ۱۹۵۹ م، ص ۶۸-۷۷	-تکرارپذیری: (Repetition) آیین‌ها، بازآفرینی لحظات آغازین	نقش اسطوره و آیین در احیای زمان قدسی	۳
مانند آیه: «وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ...» (حج: ۴۷) و دیگر آیاتی که به هم‌مرکز بودن و پیوند داشتن با محور جهان اشاره دارند	الیاده، ۱۹۵۷ م، صص ۶۸-۷۷	-هم‌مرکز بودن: (Centering) پیوند با محور جهان (axis mundi)	زمان قدسی در متون مقدس	۴

قرآن و زمان کیفی و متعالی

باتوجه به این چارچوب، می‌توان آیاتی از قرآن را از منظر زمان قدسی تحلیل کرد؛ آیاتی که در آن‌ها زمان به صورت کیفی و متعالی بازنمایی شده است و در آن‌ها مرزهای زمان معمول در هم شکسته‌اند؛ مانند عروج ملائکه یا اوصاف قیامت و ... در این دسته از آیات، تقویم تاریخی رنگ می‌بازد و به جای آن، تجربه حضوری و هستی‌شناسانه از لحظه‌ای مقدس و منحصر به فرد بازآفرینی می‌شود. در زمینه متون اسلامی، به‌ویژه قرآن، کاربرد این نظریه می‌تواند به فهم عمیق‌تر آیاتی منجر شود که زمان را نه فقط به‌عنوان یک جریان فیزیکی بلکه به‌مثابه عرصه‌ای برای ظهور امر قدسی بازنمایی می‌کنند؛ مانند زمان عروج ملائکه و روح، قیامت، تجربه‌های انبیاء یا خلقت جهان. این نوع تحلیل می‌تواند تفاوت نگرش دینی و مدرن به زمان را روشن کرده و نشان دهد که چگونه متون مقدس، ادراکی متفاوت از زمان به مخاطب ارائه می‌کنند. قرآن کریم در توصیف برخی رخدادها از گونه‌ای زمان استفاده می‌کند که با مفهوم خطی و تقویمی زمان متفاوت است. این آیات نشان‌دهنده نوعی تجربه از «زمان کیفی و مقدس» هستند که می‌توان آن را با الگوی نظری میرچا الیاده تحلیل کرد. در ادامه آیات مذکور ضمن اشاره به آراء برخی از مفسران شهیر بررسی شده است.

۱. آیه ۴ سوره معارج

«تَعْرَجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» (معارج: ۴)؛ ترجمه: «فرشتگان و روح به سوی او بالا می‌روند در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است».. صنعانی (۱۴۱۱ ق) با اشاره به روایتی از عکرمه چنین نقل شده که دنیا از آغاز تا پایانش یک روز است که اندازه‌اش پنجاه هزار سال است و هیچ‌کس نمی‌داند چه مقدار گذشته و چه مقدار باقی مانده مگر خداوند. همچنین با اشاره به سخن دیگری از عکرمه درباره این

آیه نقل کرده که منظور از آن روز، روز قیامت است. وی به نقل از ابراهیم تیمی گفته است که روز قیامت برای مؤمن جز به اندازه زمانی بین ظهر تا عصر طول نمی کشد. وی به نقل از حسن بصری به روایتی از رسول خدا (ص) اشاره کرده که در آن طول روز قیامت را برای مؤمن، مشابه مقدار زمانی در دنیا دانسته که اقامه یک نماز طول می کشد (ج ۲، ص ۲۵۴؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۹، ص ۴۰۴).

طبرسی (۱۳۷۲) و فخر رازی (۱۴۲۰ ق) نیز نظیر این سخن را با اشاره به روایتی از ابی سعید خدری آورده اند (ج ۱۰، صص ۵۳-۵۳۱؛ ج ۳۰، ص ۶۳۹). در مجمع البیان به نقل از مجاهد چنین آمده که فرشتگان و روح به جایی بالا می روند که خداوند ایشان را به آن امر می کند، در روزی که مقدارش از عروج غیر ایشان معادل پنجاه هزار سال است و این از پائین ترین زمین ها تا بالای آسمان هفتم است. وی مانند برخی دیگر از مفسران به سخن جبائی به نقل از قتاده نیز استناد جسته و می گوید مقصود روز قیامت است و اینکه در آن روز خداوند میان بندگان قضاوت می کند؛ به نحوی که اگر در دنیا می کرد مقدارش پنجاه هزار سال به طول می انجامید. وی با اشاره به روایتی از امام صادق (ع) نیز آورده است که ایشان فرمودند: اگر کسی غیر از خداوند متولی حساب بندگان شود، پنجاه هزار سال در آن توقف کنند پیش از آنکه از حسابش فراغت یابند و خداوند در ساعتی از حساب همه بندگان فارغ شود و این روز به نیمه نمی رسد که اهل بهشت و دوزخیان در جایگاه خود ساکن می شوند. نظیر این سخن در تفاسیر دیگری نیز ذکر شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، صص ۵۳۰-۵۳۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۰، ص ۶۳۹؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۹، ص ۴۰۴).

ابوالفتوح رازی (۱۴۰۸ ق) به سخن ابن عباس استناد می جوید که گفته: مراد طول روز قیامت است و برای بیان شدت آن روز بر کافران، به چنین عددی به عنوان کثرت اشاره شده است. رازی می افزاید این سخن رسول خدا که مقدار آن را به اندازه اقامه یک نماز برشمرده، به این جهت است که چنین روزی بر مؤمنان سهل و کوتاه و بر کافران صعب و طولانی و به مثابه پنجاه هزار سال می گذرد. نظیر این سخن در مفاتیح الغیب و کشاف نیز آمده است (ج ۱۹، ص ۴۰۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳۰، ص ۶۳۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۶۰۹). ابن عربی (۱۴۲۲ ق) می گوید: فرشتگان که نمایندگان نیروهای زمینی و آسمانی در وجود انسان اند و نیز روح انسانی، در قیامت کبرا به سوی ذات الهی عروج می کند؛ در روزی که مقدار آن پنجاه هزار سال است؛ یعنی این صعود و سیر، در بستر دوره ها و زمان های طولانی از ازل تا ابد رخ می دهد، نه در چارچوب زمانی مشخص و محدود. مگر نمی بینی که خداوند در جای مشابهی درباره عروج فرموده است: «سپس به سوی او عروج می کند در روزی که مقدارش هزار سال از آن چیزی است که شما می شمارید» (ج ۲، ص ۳۶۹).

آلوسی (۱۴۱۵ ق) ضمن بیان همین سخن ابن عربی اشاره مفصلی هم به صور فلکی دوازده گانه (حمل، ثور، جوزا و ...) کرده و ضمن آن به دوره های زمانی گوناگون متناسب با این صور پرداخته و سپس

می‌افزاید برای «روز» مراتب و احکام گوناگون وجود دارد: روزی چون امروز که حداقل مفهوم زمان است و همه زمان‌ها از آن امتداد می‌یابند. چنان‌که خداوند فرمود: «كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ»؛ یعنی هر روز او در کاری است. روزی که مانند هزار سال است؛ یعنی روز الهی. روز آخرت چنان‌که خداوند فرمود: «وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ» و روزی همچون پنجاه هزار سال که پایانی ندارد؛ مانند روز اهل بهشت. در فتوحات مکیه آمده است که هر یک از اسماء الهی روزی خاص دارند. در قرآن دو روز آمده: «یوم الرب» که هزار سال است و «یوم ذی المعارج» که پنجاه هزار سال است. هر هزار سال، یک دوره است که در آن قیامت صغری رخ می‌دهد (با تغییر احکام و شریعت‌ها). هر هفت هزار سال، دوره‌ای برای نوع خاصی است (مثل انسان) و هر پنجاه هزار سال نیز یک دوره است که در آن قیامت کبری رخ می‌دهد و عالم نابود می‌گردد. (ج ۱۰، صص ۱۵۶-۱۵۷).

طباطبایی (۱۳۷۴) چنین استدلال می‌کند که منظور از روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است، به طوری که از سیاق آیات بعدی بر می‌آید؛ روز قیامت است و مراد از مقدار مورد بحث این است که اگر آن روز با روزهای دنیا و زمان جاری در آن تطبیق شود، معادل پنجاه هزار سال دنیا می‌شود، نه اینکه در آنجا هم از گردش خورشید و ماه، سال‌هایی شمسی و قمری پدید می‌آید (ج ۲۰، ص ۷). فخر رازی (۱۴۲۰ ق) می‌گوید معنای آیه این است که سائل، عذابی را که از جانب خداوند است در روزی درخواست کرد که مقدارش پنجاه هزار سال است. در اینجا یا مراد شدت آن روز برای کافران است یا مراد تقدیر مدت آن؛ که در این صورت، مقصود اندازه‌گیری عذاب نیست، بلکه اشاره‌ای است به طول مدت آن. فخر درباره این وجه توضیح می‌دهد که گرچه آن موقف طولانی است، اما برای اهل بهشت سبب سرور بیشتر و برای اهل دوزخ موجب غم بیشتر است. وی به نقل از ابن وهب و جمعی از مفسران می‌افزاید که اگر این روز ناظر به آخرت باشد، به صورت مقدر است نه واقع‌نما. یعنی اگر عاقل‌ترین و باهوش‌ترین مردم بخواهند آن داوری‌ها را انجام دهند، پنجاه هزار سال طول می‌کشد، اما خداوند آن داوری را در نیم‌روز معادل روزهای دنیا پایان می‌دهد. یا اینکه فرشتگان به جاهایی عروج می‌کنند که اگر انسانی بخواهد به آنجا صعود کند، پنجاه هزار سال از روزشمار تقویمی طول می‌کشد، ولی آنان در زمانی اندک به آنجا می‌رسند (ج ۳۰، صص ۶۳۸-۶۳۹).

در تفسیر نمونه چنین آمده که تعبیر به پنجاه هزار سال از این جهت است که آن روز بر حسب سال‌های دنیا تا این حد ادامه پیدا می‌کند و با آنچه در آیه ۵ سوره سجده آمده و تفسیرهای دیگری برای عروج فرشتگان ذکر شده، مناسب به نظر نمی‌رسد؛ از جمله اینکه: منظور زمان نزول و صعود فرشتگان است که از آغاز دنیا تا پایان آن به طور مجموع ۵۰ هزار سال می‌باشد که عمر تمام دنیا است، اما آیات بعد به خوبی نشان می‌دهد که سخن درباره روز قیامت است نه دنیا. بعضی نیز احتمال داده‌اند عدد پنجاه هزار سال برای تکثیر باشد نه تعداد؛ یعنی آن روز بسیار طولانی است (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۲۵، ص ۱۷).

تحلیل آراء مفسران و نسبت آن با نظریه زمان قدسی الیاده

مجموعه این آراء تفسیری به خوبی تنوع دیدگاه‌ها درباره آیه چهارم سوره معارج را نشان می‌دهد و به صورت قابل توجهی به تبیین ابعاد معنایی عبارت «يَوْمٍ كَانَ مِقْدَاؤُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» پرداخته است. تحلیل این آیه از سوی مفسران متقدم و متأخر، نمایانگر نگرش‌های متعددی به مسئله زمان اخروی و تفاوت بنیادین آن با زمان دنیوی است. برخی مفسران مانند عکرمه، ابن عباس و فخر رازی این عدد را نمادی برای شدت و طولانی بودن روز قیامت دانسته‌اند، به‌ویژه برای کافران؛ درحالی‌که گروهی دیگر مانند حسن بصری و نیز مفسران عرفانی مانند ابن عربی آن را نمایانگر تجربه متفاوت و چندساحتی زمان می‌دانند. تأکید ابن عربی بر ماهیت غیرخطی و متفاوتیکی زمان، نشان‌دهنده نوعی ادغام عرفان و کیهان‌شناسی در تفسیر آیه است. همچنین اشاره آلوسی به مراتب گوناگون روز و پیوند آن با اسماء الهی و صور فلکی، تلاشی برای تبیین زمان قدسی در چارچوبی رمزی و اشراقی است. سخن فخر رازی نیز به این معناست که مؤمنان طولانی بودن آن روز را به نحوی غیر از کافران تجربه می‌کنند؛ زیرا آخرت، سرای جزاست؛ پس این زمان که در آن مؤمنان به پاداش می‌رسند زمانی زودگذر و آسان است و این دیرپایی دردناک، ویژه کافران است.

در مجموع می‌توان گفت که این آیه، بستری است برای طرح دیدگاه‌های عمیق هستی‌شناختی درباره نسبیت، کیفیت و معنا در تجربه زمان اخروی و از سوی دیگر هم پیوند ظریفی با اندیشه‌هایی چون نظریه زمان قدسی میرچا الیاده دارد که در آن، زمان در ساحتی متعالی و غیرتاریخی درک می‌شود. اگر این آیه را در چارچوب نظریه «زمان قدسی» میرچا الیاده بنگریم، معنای آن ژرفای تازه‌ای می‌یابد. براساس این نظریه، زمان قدسی، زمانی کیفی، غیرتاریخی، بازگشت‌پذیر و متعالی است که رویدادهای الهی و نمادین در بستر آن رخ می‌دهد. آیه مورد بحث، به‌طور دقیق در همین چارچوب قابل تفسیر است. زمان روز قیامت، نه فقط مقوله‌ای کش‌دار و عددی، بلکه کیفی، گسسته از زمان دنیوی و متعلق به ساحت ظهور امر قدسی است.

عبارت «يَوْمٍ كَانَ مِقْدَاؤُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ» از این منظر، نه فقط نشان‌گر طول مدت، بلکه نشان‌دهنده نوعی گشودگی به فرا زمانی قدسی است که در آن داوری، تجلی و عروج ملکوتی رخ می‌دهد. تعبیرات عرفانی ابن عربی و آلوسی نیز مؤید همین نگاه است که زمان قیامت را زمان ظهور حقیقت و اتصال به مرکز کیهانی (axis mundi) می‌دانند. به این ترتیب، این آیه، نمونه‌ای بارز از حضور ساختار زمان قدسی در قرآن به‌شمار می‌رود؛ ساختاری که نه بر حسب تقویم دنیوی، بلکه بر مبنای تجربه معنوی و کیفیت قدسی سنجیده می‌شود. در نتیجه این آیه، اشاره‌ای روشن به مفهوم «زمان غیرتقویمی» دارد. در نگاه تقویمی، پنجاه‌هزار سال زمانی دور از دسترس، محاسبه‌ناپذیر و خارج از چارچوب متعارف زیست انسانی است؛ اما در بافت قرآنی، این عدد بیشتر ناظر به کیفیت و عظمت آن روز است، نه مدت دقیق آن.

در نظریه‌ی یاده (۱۹۵۹ م)، چنین زمانی، نماینده‌ی یک زمان قدسی است که به دلیل نسبتش با امر الهی، از قوانین زمان سکولار جدا می‌شود و واجد نوعی «بار معنایی» است (ص ۷۲). لذا این روز، در واقع یک نقطه‌ی تحول کیهانی و حضور مطلق حقیقت است که زمان عادی در آن از بین می‌رود.

۲. آیه پنجم سوره سجده

«يُدَبِّرُ الْأُمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (سجده: ۵) ترجمه: «کار [جهان] را از آسمان تا زمین تدبیر می‌کند؛ سپس در روزی که مقدارش هزار سال از آنچه می‌شمارید، به‌سوی او بالا می‌رود». طبرسی (۱۳۷۲) می‌گوید منظور از روزی که مقدارش هزار سال است از آنچه شما می‌شمارید، این است که اگر موجودی غیر از فرشته این مسیر را طی می‌کرد، پیمودن آن هزار سال زمان می‌برد؛ یعنی پانصد سال برای پایین آمدن و پانصد سال برای بالا رفتن. یعنی فرشته برای انجام تدبیر الهی یا آوردن وحی، از آسمان به زمین می‌آید و سپس بازمی‌گردد و در یک روز دنیایی، مسافتی را می‌پیماید که برای بشر معادل هزار سال است، زیرا فاصله میان آسمان و زمین برای انسان، مسافت پانصد ساله است. این تفسیر از ابن عباس، حسن بصری، ضحاک، قتاده و جبائی نقل شده است. وی همچنین به نقل از مجاهد می‌گوید خداوند امور را برای مدت هزار سال در یک روز تدبیر و قضاوت می‌کند، سپس آن را به فرشتگان می‌سپارد و پس از گذشت هزار سال دیگر، امور بعدی را رقم می‌زند و این فرایند همواره ادامه دارد (ج ۸، ص ۵۰۹).

مشابه این سخن در روح المعانی و زاد المسیر نیز آمده است (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۱، صص ۱۲۰-۱۲۱؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۴۳۸). طبرسی (۱۳۷۲) به نقل از ابن عباس می‌گوید خداوند تدبیر امور دنیا را در طی ایام دنیا از آسمان به زمین می‌فرستد، سپس پس از پایان دنیا، همه‌ی امور دوباره به او بازمی‌گردد و هیچ داور و فرمانروایی باقی نمی‌ماند و خداوند در روزی که اندازه‌اش هزار سال است، به‌تنهایی امور را تدبیر می‌کند؛ یعنی روز قیامت (ج ۸، ص ۵۱۰). وی در باب رفع تعارض ظاهری بین دو عدد مذکور در آیات فوق، پنجاه‌هزار سال را درباره‌ی زمانی که بر کافر می‌گذرد دانسته، به‌نحوی که خداوند آن روز را برای او بسیار طولانی قرار داده است. همچنین می‌افزاید که تفاوت در مقدار روزها به اختلاف مقامات در روز قیامت مربوط می‌شود. دیدگاهی هم وجود دارد که می‌گوید «هزار سال» اشاره به فاصله بین آسمان و زمین دارد که برای انسان معادل هزار سال است، ولی فرشته در یک روز آن را طی می‌کند؛ و «پنجاه هزار سال» به فاصله بین زمین تا آسمان هفتم اشاره دارد. در نهایت، برخی گفته‌اند که هزار سال مربوط به نزول و صعود فرشتگان است و پنجاه هزار سال اشاره به مدت زمان روز قیامت دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۱۱). مشابه این سخن در تفاسیر

دیگری نیز آمده است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۵، صص ۳۱۰-۳۱۱؛ خطیب شربینی، ۱۴۲۵ ق، ج ۳، ص ۲۶۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۱، ص ۱۲۰).

در کشف چنین آمده که وحی به وسیله جبرئیل از آسمان به زمین نازل می‌شود، و سپس پذیرش یا رد آن توسط مردم دوباره همراه جبرئیل به سوی خدا بازمی‌گردد. این فرایند در واقع به اندازه هزار سال طول می‌کشد، زیرا مسیر رفت و برگشت (فرود و صعود) برابر با مسافتی است که طی کردنش هزار سال زمان می‌برد؛ چون فاصله میان آسمان و زمین به اندازه مسیر پانصد سال است؛ اما چون جبرئیل بسیار سریع حرکت می‌کند، این مسافت را در یک روز دنیوی طی می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۵۰۸). فخر رازی (۱۴۲۰ ق) مباحث دقیقی را مطرح می‌کند و درباره آیه به چند وجه مختلف اشاره کرده و می‌گوید: نخست اینکه فرود آمدن فرمان الهی و بالا رفتن اعمال، در مسافتی معادل هزار سال (طبق شمارش دنیوی) انجام می‌شود؛ اما این مسیر در یک روز طی می‌گردد. زیرا فاصله میان آسمان و زمین پانصد سال است؛ بنابراین، فرمان الهی در پانصد سال (به صورت نمادین) فرود می‌آید و عمل در همان مقدار بالا می‌رود که مجموع آن هزار سال می‌شود.

تفسیر دوم این است که آیه به گستردگی و دوام نفوذ امر الهی اشاره دارد؛ بدین معنا که اگر فرمان کسی در یک یا دو روز نافذ باشد و سپس پایان یابد، همانند کسی نیست که فرمانش سالیان دراز استمرار داشته باشد. بنابراین، مراد از «در روزی که مقدارش هزار سال است» این است که خداوند اموری را تدبیر می‌کند که یک روز آن برابر با هزار سال است؛ حال اگر چنین است، یک ماه یا یک سال یا یک عصر از آن زمان چقدر خواهد بود؟! براین اساس، میان این آیه و اشاره به پنجاه هزار سال در آیه ۴ معارج تفاوتی نیست؛ زیرا هر دو اشاره به استمرار و دوام فرمان الهی دارند، با این تفاوت که عدد پنجاه هزار مبالغه بیشتری را نشان می‌دهد.

وی تأکید می‌کند که در این مسئله، نکته‌ای لطیف وجود دارد و آن اینکه خداوند در سوره معارج به جهان اجسام و خلق اشاره کرده و عظمت مُلک را یادآور شده است، اما در این آیه به جهان ارواح و فرمان (امر) اشاره می‌کند، آنجا که می‌فرماید: «امر را تدبیر می‌کند»؛ و روح از عالم امر است، همان‌گونه که در آیه آمده: «از تو درباره روح می‌پرسند، بگو: روح از امر پروردگار من است» (اسراء: ۸۵) و این استمرار را با واژه‌ای بیان کرده که به ظاهر نشان‌گر زمان است، اما در حقیقت مراد دوام و بقای مطلق است. مانند اینکه در زبان عرف می‌گویند: «زمان فلان ماجرا طول کشید»؛ در حالی که خود زمان طول نمی‌کشد، بلکه آنچه در زمان رخ می‌دهد، استمرار می‌یابد و در زمان‌های متعددی ظاهر می‌شود. پس در آیه ۴ معارج به عظمت مُلک در بُعد مکانی اشاره شده و در این آیه به دوام آن در بُعد زمانی؛ چرا که مکان از خلق اوست و زمان تحت حکم و فرمان او (ج ۲۵، ص ۱۴۰).

خطیب شربینی (۱۴۲۵ ق) ضمن بیان دیدگاهی مشابه آنچه طبرسی گفته، می‌افزاید که این دو عدد نشان‌دهنده عظمت و گستردگی فرمان الهی است. مقصود از اینکه خداوند می‌فرماید: «در روزی که مقدار آن هزار سال است»، نفوذ فرمان او در یک روز، مانند امتداد فرمانی است که هزار سال ادامه دارد. اگر این معنا را بپذیریم، تفاوتی میان «هزار سال» و «پنجاه هزار سال» نیست، جز اینکه پنجاه هزار برای تأکید و بزرگ‌نمایی بیشتر به کار رفته است (ج ۳، صص ۲۶۳-۲۶۴). آلوسی (۱۴۱۵ ق) می‌گوید تعبیر هزار سال به معنای یک بازه زمانی بسیار طولانی است، نه اینکه به‌طور دقیق، منظور عدد هزار باشد؛ بلکه از عدد هزار برای اشاره به نهایت بلندی و غایت زمان استفاده شده است؛ چراکه عدد هزار در نگاه عرفی، نماد بیشترین مقدار است و این امر در هر «روز الهی» که معادل هزار سال انسانی انجام می‌شود.

وی اضافه می‌کند در برخی تفسیرها آمده که هر دو فعل «تدبیر» و «عروج» به قید «در روزی که...» مربوط هستند و مانند این است که گفته شود: «قصد کردم و در کتاب نگاه کردم» که در آن هر دو فعل با یک قید زمانی مرتبط‌اند. برخی صوفیه روز «هزار ساله» را «روز ربوبی» و روز «پنجاه هزار ساله» را «روز الهی» می‌نامند. ابن عربی و برخی عارفان دیگر نیز برای روزها تعبیر و دسته‌بندی‌های گوناگونی آورده‌اند، مانند «روز شأن»، «روز خورشید»، «روز زحل» و حتی روزهای منسوب به بروج فلکی. برخی اشراقیون تا ۶۴ کاربرد برای «روز» برشمرده‌اند (ج ۱۱، صص ۱۲۰-۱۲۱).

طباطبایی (۱۳۷۴) می‌گوید مقصود از عبارت هزار سال از آنچه شما می‌شمارید، این است که اگر این فرایند یعنی تدبیر امور و بازگشت آن‌ها به سوی خدا را با زمان متعارف زمینی، یعنی گردش شب و روز و سال‌ها بسنجیم، مقدارش برابر هزار سال زمینی خواهد بود. چرا که روشن است زمان‌هایی مانند شب، روز، ماه و سال فقط در محدوده عالم زمین معنا دارند و چون منظور از «آسمان» در اینجا عالم قرب و حضور الهی است - که فراتر از زمان است و زمان در آن راهی ندارد - بنابراین معنا این است که اگر این فرایند در مقیاس زمان زمینی سنجیده شود، معادل هزار سال خواهد بود و اگر بپذیریم که منظور عروج در روز قیامت است، ممکن است این «هزار سال» اشاره به بخشی از روز قیامت باشد. در مقابل، آیه‌ای که از پنجاه هزار سال سخن می‌گوید، ممکن است ناظر به مجموع آن روز و تمام مواقع آن برای کافران باشد؛ یا اینکه روز قیامت شامل پنجاه مرحله است که هر کدام هزار سال به طول می‌انجامد. همچنین این احتمال مطرح است که مقصود از «هزار سال» عدد دقیق نباشد، بلکه تنها بیان‌گر طولانی بودن آن باشد (ج ۱۶، ص ۲۴۸).

تحلیل آراء مفسران با تمرکز بر مقایسه اعداد و نسبت آن با نظریه‌ی الیاده

دیدگاه‌های مفسران درباره‌ی آیه ۵ سوره سجده ضمن اشاره به‌وجوه مختلف، به رفع تعارض ظاهری میان «هزار سال» و «پنجاه هزار سال» پرداخته است. رویکردهای مختلف از جمله تفاسیر مادی‌نگر (بر مبنای مسافت و

زمان محسوس) و رویکردهای معناگرایانه مانند دیدگاه فخر رازی و طباطبایی و نیز ذکر اقوال تفسیری کهن و عرفانی و توجه به ظرایف نحوی و مفهومی آیه، عمق دریافت مفسران از مفهوم عدد مذکور در آیه را نشان می‌دهد. افزون بر آن، بحث از تمایز جهان خلق و جهان امر و پیوند آن با آیه (اسراء: ۸۵) در باب روح، نشان‌دهنده نگاه معناشناختی مفسران به این مقوله است. رویکرد نهایی که احتمال مجازی بودن اعداد و استعارگی بودن «روز» را براساس زبان عرفی می‌پذیرد، متناسب با فضای قرآن و نگاه تفسیری حکمی-اشراقی است.

این آیه بستری برای تفسیرهای گوناگون، از مادی‌ترین تا انتزاعی‌ترین خوانش‌ها فراهم کرده است. برخی مفسران با تأکید بر فواصل مکانی و زمان قابل درک بشر، آیه را ناظر به سرعت و گستردگی تدبیر امر توسط فرشتگان دانسته‌اند. در مقابل، مفسرانی چون فخر رازی و علامه طباطبایی به تحلیل فلسفی و عرفانی آیه پرداخته و تأکید کرده‌اند که مفاهیم «روز»، «زمان» و «عدد» در این آیات بیش از آنکه معنای حقیقی و تقویمی داشته باشند، دلالت‌های کیفی، تمثیلی یا استعارگی دارند. در این میان، نگاه فخر رازی به پیوند عالم خلق و عالم امر و نیز نسبت زمان با بقا، و تحلیل طباطبایی از نسبیّت مندی زمان در عالم خاکی در قیاس با «عالم حضور»، افق‌های تازه‌ای در معناشناسی زمان در قرآن می‌گشاید.

در نهایت، با لحاظ دیدگاه‌های عرفانی و نمادین برخی صوفیه، می‌توان گفت این آیات بیش از آنکه به گزارش‌های نجومی یا ریاضی محدود شوند، در پی تصویرسازی از عظمت، تداوم و احاطه تدبیر الهی در عوالم هستی‌اند؛ و این حقیقت را در قالب زبانی بیان می‌کنند که درک انسانی بتواند به آن نزدیک شود، هرچند هرگز بدان احاطه نخواهد یافت.

از منظر الیاده نیز، زمان قدسی، زمانی متفاوت از زمان خطی و تقویمی بشر است؛ زمانی است بازگشت‌پذیر، سرشار از معنا و گشوده به ابعاد متعالی. در آیه مورد بحث، استفاده از تعبیری چون «روز به مقدار هزار سال» یا «پنج‌هزار سال» در واقع نشانه‌ای از همین گسست از زمان تقویمی و ورود به قلمرو زمان قدسی است. به بیان دیگر، «روز الهی» در این آیات را می‌توان مثالی از زمان کیفی و متعالی دانست که در آن، مقیاس عددی فقط تمثیلی برای بیان عظمت، حضور و تداوم تدبیر الهی است. در این خوانش، روز الهی، نه یک امتداد زمانی، بلکه یک کیفیت وجودی و رمزی از اشراف خداوند بر همه تحولات هستی است؛ امری که با کارکرد نمادین زمان در متون مقدس، همان‌گونه که الیاده تبیین می‌کند، هماهنگ است.

تفاوت میان «پنج‌هزار» و «هزار» سال در دو آیه پیشین، نه به تناقض بلکه به تنوع وجوه تجربه زمان در قرآن اشاره دارد. در نگاه الیاده (۱۹۵۴ م)، اسطوره‌های دینی اغلب در «زمانی دیگرگون» رخ می‌دهند؛ زمانی که از شمارش‌های متعارف انسانی خارج شده و در آن، حقیقت قدسی تجلی می‌یابد (ص ۳۵). تعبیر «مِمَّا

تَعْدُونَ» نیز این نسبی بودن را به روشنی تأیید می‌کند؛ یعنی زمان از نظر الهی با آنچه انسان می‌شمارد، متفاوت است. این تمایز در قرآن، راه را برای فهم چندلایه‌ای و کیفیت محور از زمان دینی هموار می‌سازد.

از آیه «وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ» (حج: ۴۷) نیز این مطلب استفاده می‌شود که زمان در نزد خداوند با محاسبه بشری متفاوت است. در این آیه نیز به روشنی تصریح می‌شود که یک روز در پیشگاه الهی، مانند هزار سال محاسبه انسانی است. این نگاه، زمان را از قلمرو کمی و حساب‌پذیر خارج می‌کند و وارد قلمرو کیفی می‌سازد. چنین نسبی‌سازی زمانی، نشانه‌ای از شکستن زمان خطی و ورود به فضای «زمان قدسی» است که نزد خداوند و در عرصه‌های متعالی رخ می‌دهد. براساس نظریه‌ی لیاده این آیات به روشنی بر نسبی بودن زمان انسانی و زمان الهی و تفکیک آن دو تأکید دارد. زمان دنیوی با معیارهایی چون سال و ساعت سنجیده می‌شود، حال آنکه زمان قدسی با کیفیت تجربه و حضور در لحظه تعریف می‌گردد. از این منظر، آیه یادشده تأکیدی است بر تمایز دوگونه زمان و برجسته‌سازی نگرش قدسی در برابر نگرش دنیوی.

۳. آیات ۶ و ۷ سوره معارج

«إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا * وَنَرَاهُ قَرِيبًا» (معارج: ۶-۷)؛ ترجمه: «بی‌گمان آنان آن را دور می‌پندارند و ما آن را نزدیک می‌بینیم». طبرسی (۱۳۷۲) و ابوالفتوح رازی (۱۴۰۸ ق) بیان داشته‌اند: مقصود آیه مذکور این است که کفار روز قیامت را دور می‌بینند ولی ما آن را نزدیک می‌بینیم. خداوند سبحان علم بر زمان وقوع روز قیامت، حلول عقاب و نزدیکی آن به کافران را خبر داده است؛ اما کفار خیال می‌کنند آن دور است؛ برای اینکه معتقد به صحت آن نیستند و هر آنچه آمدنی باشد نزدیک خواهد بود. پس رؤیت اول (یروئه) به معنای گمان و خیال است و رؤیت دوم («و نراه») به معنای علم است (ج ۱۰، ص ۵۳۱؛ ج ۹، ص ۴۰۵).

زمخشری (۱۴۰۷ ق) و فخر رازی (۱۴۲۰ ق) می‌گویند ضمیر در «یروئه» یا به روز قیامت و در صورتی که «فی یوم» را متعلق به «واقع» بدانیم به عذاب واقع شده برمی‌گردد. یعنی آن را بسیار بعید و ناممکن می‌شمارند و حال آنکه ما آن را نزدیک می‌بینیم و برای قدرت ما آسان است، نه دور از دسترس ما و نه دشوار بر ما. پس مقصود از «بعید» دور از امکان و تحقق است و مقصود از «نزدیک» سهل و آسان بودن در قاموس قدرت خداوند است (ج ۴، ص ۶۰۹؛ ج ۳۰، ص ۶۴۰).

ابن عربی (۱۴۲۲ ق) می‌گوید عذاب در همین مدت طولانی - که در نگاه اهل حجاب سطحی به نظر می‌رسد - واقع می‌شود. آن‌ها به سبب حجاب و نا آگاهی، آن را دور و بعید می‌پندارند؛ ولی ما آن را نزدیک، حاضر و محقق می‌بینیم؛ درحالی که اهل حجاب آن را امری مؤخر و منتظر در آینده‌ای دور تصور می‌کنند؛ زیرا از آن غایب‌اند، اما ما آن را حاضر و بالفعل می‌یابیم (ج ۲، ص ۳۶۹). طباطبایی (۱۳۷۴) می‌گوید پس از

دستور به پیامبر (ص) مبنی بر صبری جمیل و خالص که در آن شائبه‌ای از بی‌تابی و شکایت نباشد، در آیه بعدی این دستور را تعلیل کرده به اینکه آن روزی که عذاب مورد سؤال در آن قرار دارد، نزدیک است.

وی مراد از اینکه کفار عذاب قیامت را دور می‌بینند و خداوند نزدیک می‌بیند را چنین تحلیل کرده که دو ضمیر در «یَرَوْنَهُ» و «نَرَاهُ» به عذاب و یا به روز قیامت و عذابی که در آن است بر می‌گردد. مؤید احتمال اول آیه بعد است «يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ» و مراد از «رؤیت» نزدیک بودن آن عذاب و یا آن روز و اعتقاد به آن است، که به نوعی عنایت مجازی رؤیتش خوانده و اگر کفار عذاب قیامت را دور می‌بینند و به دوری آن معتقدند، این اعتقادشان ظنی است و امکان آن را بعید می‌پندارند، نه اینکه معتقد به معاد باشند ولی آن را دور بیندارند؛ چون کسی که معتقد به معاد است هرگز درخواست عذاب آن را نمی‌کند و اگر هم بکند صرف لقلقه زبان و بهانه‌جویی است و اما رؤیت خدای تعالی به معنای علم آن حضرت است به اینکه قیامت محقق است و آنچه آمدنی است نزدیک هم هست. لذا در این دو آیه امر خدا به صبر جمیل تعلیل شده، چون تحمل اذیت و صبر در مقابل ناگواری‌ها وقتی آن را آسان می‌سازد که یقین داشته باشد به اینکه فرج نزدیک است و همواره به یاد آن باشد (ج ۲۰، صص ۸-۹). در تفاسیر دیگری نیز همین اقوال بیان شده است (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۲۵، صص ۱۶-۱۹).

تحلیل آراء مفسران از آیات ششم و هفتم معارج و نسبت آن با نظریه الیاده

تحلیل این آیات، به خوبی تفاوت بنیادین در ادراک انسانی و علم الهی نسبت به زمان را آشکار می‌سازد. مفسران برجسته‌ای چون طبرسی، رازی و زمخشری با تفکیک میان رؤیت ظنی کفار و علم یقینی خداوند، به این نکته اشاره کرده‌اند که «بعید» نه در معنای مکانی یا زمانی، بلکه در معنای امکان‌ناپذیری در نگاه انسان ناآگاه است. ابن عربی با نگاهی عرفانی، تأخیر درک وقوع قیامت را نتیجه «حجاب» می‌داند و آن را امری حاضر و بالفعل نزد اهل یقین می‌خواند.

طباطبایی نیز با تحلیل لطیف خود، مفهوم صبر در آیه قبل را به باور به «نزدیکی قطعی تحقق وعده الهی» پیوند می‌زند. این تفاسیر در مجموع بیان‌گر این نکته‌اند که «زمان» در این آیات، نه واقعیتی کمی، بلکه تجربه‌ای وابسته به سطح ادراک و اتصال با امر قدسی است. یعنی این آیات نمونه‌ای است از «دو سطح زمان»: یکی «تجربی-مادی» و دیگری «کیفی-قدسی» که در آن ادراک انسانی و ادراک الهی از یک پدیده، به سبب اختلاف در ساحت زمان، متفاوت می‌شود. این به‌طور کامل با نظریه زمان قدسی میرچا الیاده هم‌راستا است؛ زیرا از دیدگاه او، انسان دینی، زمان را در نسبت با حقیقت متعالی و ظهور امر الهی تجربه می‌کند؛ نه براساس ساعت و تقویم.

در این آیات نیز خداوند، آینده‌ای را که در نگاه بشر «دور» است، به واسطه علم مطلق و قدرت قدسی‌اش، «نزدیک» می‌بیند؛ و این همان گسست بنیادین میان زمان سکولار و زمان قدسی است که مبتنی بر نظریه زمان قدسی الیاده است. به این معنا که این آیات به زیبایی مفهوم نسبیت و قبض و بسط زمان را در زمینه‌ای قدسی و معاد باورانه بیان می‌کند و می‌توان آن را به روشنی با مفاهیم میرچا الیاده درباره زمان قدسی، زمان اسطوره‌ای و کیفیت دینی زمان تفسیر کرد. بر اساس نظریه الیاده این آیات به شکل روشن و استعاری به نسبی بودن ادراک زمان در بستر ایمانی و غیبی اشاره دارد. در نگاه وی، زمان برای انسان سکولار، خطی و مادی است و سنجش آن از رهگذر تجربه‌های محسوس است؛ اما در زمان دینی، فاصله‌ها و فواصل قابل فشرده‌سازی یا انبساط‌اند.

آیه بیان می‌دارد که در چشم ناظر زمینی (کافر یا غافل)، قیامت و پایان جهان بسیار دور است؛ چرا که ملاک او، زمان تجربی و محسوس است. در مقابل، «ما» در آیه ۷ (که تعبیر خداوند یا منبع علم قدسی است) آن را نزدیک می‌بیند؛ چون در نگاه قدسی، زمان همچون آینده‌ای است که لحظه‌ها را در خود فشرده دارد و وقوع قیامت، برشی در «اکنون ابدی» است، نه امری دور در آینده خطی.

۴. سایر آیات مرتبط با موضوع

از آنجا که بررسی مفصل همه آیات در تفاسیر، مجال موسعی می‌طلبد؛ لذا در ادامه به مواردی از آیات قرآن که در آن‌ها به مقوله زمان اشاره شده به شکل مختصر و بدون ذکر و تحلیل آراء مفسران اشاره می‌شود و نسبت آن‌ها با نظریه زمان قدسی الیاده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴.۱. آیه ۵۵ سوره روم

«وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُنْفِثُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ...» (روم: ۵۵)؛ ترجمه: «و روزی که قیامت برپا می‌شود، مجرمان سوگند می‌خورند که بیش از ساعتی درنگ نکرده‌اند». در این آیه، خاطره و ادراک زمان به شکل کاملاً درونی و روانی بازنمایی می‌شود. از نظر الیاده (۱۹۸۷ م)، در تجربه قدسی، زمان به صورت معمول، دچار گسست یا تعلیق می‌شود؛ گویی انسان در حضور امر الهی، زمان را به شکل «لحظه‌ای ابدی» تجربه می‌کند (ص ۱۰۹). در این آیه نیز تفاوت درک انسان‌ها از مدت درنگ در برزخ یا قیامت، از کیفی بودن و نسبی بودن زمان - چنانکه الیاده استدلال کرده - در این موقعیت‌های مقدس حکایت دارد.

۴.۲. آیه ۱۹ سوره کهف

«... قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ...» (کهف: ۱۹)؛ ترجمه: «گوینده‌ای از آنان گفت: چقدر مانده‌اید؟ گفتند: روزی یا پاره‌ای از روز را مانده‌ایم. سرانجام گفتند: پروردگارتان به آنچه مانده‌اید داناتر است.

اینک یکی از خودتان را با این پول خود به شهر بفرستید، تا ببیند کدام يك از غذاهای آن پاکیزه‌تر است و از آن، غذایی برایتان بیاورد». ماجرای اصحاب كهف حاکی از آن است که آن فرد وقتی وارد شهر شد، متوجه می‌شود که سده‌ها گذشته است. این وضعیت، با الگوی زمان دایره‌وار و غیرخطی الیاده (۱۹۵۹ م) سازگار است (صص ۷۴-۷۶).

داستان اصحاب كهف نمایان‌گر یکی از روشن‌ترین نمونه‌های زمان متوقف‌شده یا تعلیقی در قرآن است. آن‌ها سیصد سال در خواب بودند، اما از درون، تنها یک روز یا حتی بخشی از روز را احساس کرده بودند. این گسست زمانی به‌طور دقیق در چارچوب زمان قدسی مد نظر الیاده قرار می‌گیرد؛ تجربه‌ای که در آن، تاریخ تعلیق می‌شود و انسان در وضعیتی میان مرگ و حیات (زمان و بی‌زمانی) قرار می‌گیرد.

۴. ۳. آیه ۱ سوره اسراء

«سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى...» (اسراء: ۱)؛ ترجمه: «منزه است خدایی که بنده‌اش را در یک شب از مسجد الحرام به سوی مسجد الاقصی سیر داد». داستان معراج، تجربه‌ای استثنایی از عبور از مکان و زمان مادی است. در فاصله‌ای کوتاه (یک شب)، پیامبر (ص) مسیری عظیم و متعالی را طی می‌کند. این آیه به‌وضوح نمونه‌ای از «تعلیق زمان سکولار» است. زمان متوقف یا دگرگون شده و پیامبر (ص) در فضا و زمان قدسی، عروج یافته است. تجربه معراج در قرآن با خصیصه‌هایی نظیر غیرخطی بودن، یکپارچگی مکان-زمان و حضور در محضر امر قدسی همراه است؛ درست همان‌طور که الیاده زمان قدسی را توصیف می‌کند.

۴. ۴. آیه ۲۵۹ سوره بقره

«أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ...» (بقره: ۲۵۹)؛ ترجمه: «یا چون آن کس که به شهری که بام‌هایش یکسر فرو ریخته بود، عبور کرد؛ و با خود می‌گفت: چگونه خداوند، اهل این ویرانکده را پس از مرگشان زنده می‌کند؟ پس خداوند، او را به مدت صد سال میراند. آن گاه او را برانگیخت و به او گفت چقدر درنگ کردی؟ گفت يك روز یا پاره‌ای از روز را درنگ کردم. گفت نه بلکه صد سال درنگ کردی».

این آیه از تعلیق و گسست زمان سخن می‌گوید: فردی صد سال می‌میرد و سپس بیدار می‌شود، بی‌آنکه گذر زمان را حس کرده باشد. تجربه‌ای فراتر از زمان فیزیکی و ورود به قلمرو خلسه‌گونه‌ای که در آن زمان عادی بی‌اثر شده است. این حالت، معادل با ورود به «زمان اسطوره‌ای» است که الیاده آن را لحظه تعلیق تاریخ

می‌نامد. به‌ویژه اینکه در تبیین این گسست زمانی در انتهای آیه چنین آمده که، به خوراک و نوشیدنی خود بنگر که طعم و رنگ آن تغییر نکرده است و به درازگوش خود نگاه کن که چگونه متلاشی شده است!

۴. ۵. آیه ۴۰ سوره نمل

«قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ» (نمل: ۴۰)؛ ترجمه: «آن‌کس که دانشی از کتاب داشت گفت: من آن را پیش از آنکه پلک بر هم‌زنی، برایت می‌آورم». این آیه نمونه‌ای بسیار روشن از گسست زمان تاریخی و ورود به زمان متعالی است. زمان در اینجا از قید قوانین علیت محور و فیزیکی رها می‌شود و به‌طرز عجیبی فشرده یا «بسط‌یافته» عمل می‌کند. در متن آیه، زمان انجام یک عمل شگرف (آوردن تخت بلقیس از سرزمین سبا به نزد سلیمان) در لحظه‌ای کوتاه‌تر از پلک‌زدن روایت می‌شود. این تعلیق زمان، یکی از نشانه‌های اصلی «زمان اسطوره‌ای» در نگاه الیاده است؛ به‌منظور زمانی که با عرف بشری قابل اندازه‌گیری نیست.

مقایسه میان دو تعبیر در آیات ۳۹ و ۴۰ از همین سوره (قبل از آنکه از جای خود برخیزی و پیش از آنکه پلک بزنی) نشان می‌دهد که زمان در عالم قدسی نه تنها قابل کشش و انقباض است؛ بلکه تحت فرمان و آگاهی باطنی قرار دارد. این به‌طور دقیق با باورهای آیینی و اسطوره‌ای تطابق دارد که در آن، زمان ابزار ارتباط با امر مقدس است؛ نه ظرفی بیرونی و مستقل. فاعل این عمل خارق‌العاده کسی است که «دانشی از کتاب» دارد و متصل به دانشی قدسی است. در عرف دینی و نگاه الیاده، چنین معرفتی، فرد را به سطحی از وجود می‌رساند که در آن، مرزهای زمان و مکان مادی از میان می‌رود. از این قابلیت با عنوان طَيِّ الْأَرْضِ نیز یاد شده است. لحظه «قبل از ارتداد طرف» را می‌توان نمونه‌ای از لحظه برتر دانست؛ لحظه‌ای که در آن گذشته و آینده متوقف می‌شود و حال مطلق، یعنی حضور کامل در زمان قدسی، محقق می‌گردد.

چنین لحظاتی در اندیشه الیاده همان زمان‌های نافذ اسطوره‌ای هستند که انسان در آن‌ها وارد بُعدی فراتاریخی می‌شود. این آیه یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های «انقباض و تسلیم زمان به امر قدسی» در قرآن است. در آن، زمان به ابزاری در خدمت اراده قدسی تبدیل می‌شود؛ دیگر خطی نیست، بلکه به میل و قدرت باطنی بسط یا قبض می‌یابد. این به‌طور دقیق مصداق حضور زمان کیفی، تقدیس شده و متعالی است؛ آنگونه که میرچا الیاده در ساختارهای اسطوره و آیین توصیف می‌کند.

۴. ۶. آیه ۷۷ سوره نحل

«وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحٍ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ» (نحل: ۷۷)؛ ترجمه: «و کار قیامت جز به اندازه چشم برهم زدنی، یا حتی نزدیک‌تر، نیست». براساس نظریه الیاده در این آیه نیز گسست از زمان علی تاریخی و ورود به زمان فراتجربی و اسطوره‌ای مورد تأکید است؛ تعبیر «لمح البصر» (چشم برهم زدن) همانند آیه قبلی، مرزهای

زمان فیزیکی را درمی‌نوردد و مخاطب را به سوی لحظه قدسی می‌برد؛ لحظه‌ای که تاریخ متوقف می‌شود و ساحت فراتاریخی ظهور می‌یابد. این آیه، وقوع قیامت را نه در قالب یک فرایند تدریجی، بلکه به‌عنوان یک امر ناگهانی مقدس معرفی می‌کند که با ویژگی‌های «زمان اسطوره‌ای» در نزد الیاده هم‌خوان است؛ جایی که ناگهانی بودن، غیرقابل اندازه‌گیری بودن و حامل امر مقدس بودن به عنوان ویژگی‌های زمان قدسی معرفی شده‌اند.

در نگاه الیاده، لحظات ظهور امر مقدس همواره با انقطاع در زمان عادی همراه‌اند و زمان قدسی جایگزین زمان تاریخی می‌شود. «قیامت» در این آیه، نمونه‌ای از همین لحظه گسسته و کیفی است؛ همان «اکنون ابدی» که همواره در نقطه‌ای نزدیک‌تر از تصور تجلی می‌یابد. این دو آیه نیز مانند آیات پیشین، به‌وضوح نشان می‌دهند که قرآن زمان را تنها به‌صورت خطی و مادی در نظر نمی‌گیرد، بلکه دو نوع نگاه به زمان را مطرح می‌کند؛ نگاه انسان مادی که زمان را دور و طولانی می‌بیند و دیگری نگاه قدسی که زمان را منبسط، نزدیک و حتی به شکل آتی درک می‌کند. این تقسیم‌بندی، به‌طور دقیق منطبق با تفکیک میرچا الیاده میان زمان دنیوی و زمان مقدس / اسطوره‌ای و نشانه‌ای از ساختار پدیدارشناسانه کیهان‌شناسی قرآنی در لابه‌های غیبی آن است.

۴. ۷. آیه ۴۹ سوره یس

«مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ» (یس: ۴۹)؛ ترجمه: «جز یک فریاد آسمانی در انتظارشان نیست که ناگهان ایشان را دربرمی‌گیرد، درحالی‌که در نزاع هستند». فریاد واحد (صیحه واحد) به‌معنای لحظه‌ای واحد، نافذ و قدسی است که کل ساختار خطی زندگی را منقطع می‌سازد. آنچه در نظر انسان سکولار روندی آهسته و دور است، در سنت دینی به یک لحظه رخداد تام و تمام تقلیل می‌یابد؛ ظهور لحظه مقدس که فراتر از نظام‌های علی‌زمانی است. در نظریه الیاده، این لحظات نمایش ظهور امر مقدس هستند که تاریخ را قطع می‌کند و برای لحظه‌ای، ابدیت را در دل زمان خطی می‌گشایند. آیه فوق، بیان‌گر همین «گسست و گشودگی» است.

۴. ۸. آیه ۱ سوره نحل

«أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ» (نحل: ۱)؛ ترجمه: «فرمان خدا آمد؛ پس در آن شتاب مکنید». فعل «أتى» (آمد) در گذشته بیان شده، درحالی‌که رویداد هنوز محقق نشده است. این، نمونه‌ای از پیش‌آیندگی قدسی یا زمان ابدی تحقق‌یافته است که در آن «آینده» - بدون آنکه در روایت خطی تحقق یافته باشد - در نگاه الهی «محقق» است. این ساختار زبانی، به‌طور دقیق همان چیزی است که الیاده از آن با تعبیر «زمان اسطوره‌ای ابدی» یاد می‌کند؛ به‌منظور لحظه‌ای که آینده، گذشته و حال به شکلی غیرخطی در هم می‌آمیزند تا زمان قدسی تجلی

یابد. علاوه بر این موارد نمونه‌های دیگری از تجلی زمان قدسی و تفاوت آن با زمان سکولار را می‌توان در آیات ناظر به خلقت جهان در شش روز و تأویل زمان در آن و نیز برخی تجربه‌های انبیاء در مواجهه با غیب نیز دنبال کرد.

نتیجه‌گیری

بر اساس نظریه میرچا الیاده، زمان در آیات بررسی شده نه تنها خطی، بلکه مملو از کیفیت قدسی، رمزآلود و متعالی است. در این نگاه، قرآن با آنکه متنی و حیانی است، درست همان ویژگی‌هایی را در برخورد با زمان نشان می‌دهد که الیاده در اسطوره‌ها و آیین‌های کهن سراغ دارد. بنابراین، زمان در قرآن را می‌توان بخشی از تجربه «کیهانی-دینی» دانست؛ با تکیه بر این آیات، می‌توان چنین نتیجه گرفت که قرآن، برخلاف تصور رایج از زمان، به مثابه امری سراسر کمی و مکانیکی، آن را پدیده‌ای کیفی، چندلایه و واجد ابعاد قدسی می‌داند. این نگاه، با نظریه میرچا الیاده درباره «زمان اسطوره‌ای» هم‌راستا است و نشان می‌دهد که در تجربه دینی، لحظات خاصی از زمان حامل امر مقدس‌اند؛ زمان در آن‌ها منقبض یا منبسط می‌شود و «اکنون» می‌تواند محل تجلی ابدیت باشد. قرآن زمان را نه فقط واقعی فیزیکی بلکه تجربه‌ای قدسی ترسیم می‌کند و نظریه الیاده ابزاری مؤثر برای فهم این لایه معنایی است.

این مطالعه نشان می‌دهد که چگونه قرآن، با ساختارهای زمانی خاص خود، تجربه‌ای کیفی و معنابخش از زمان قدسی را پیش می‌نهد که حامل معنای معرفت‌شناختی از حضور و حقیقت است و برخلاف رویکرد خطی و مکانیکی به زمان که در تمدن مدرن غالب است، به تجربه‌ای از زمان اشاره دارد که در آن، کیفیت تجربه و نسبت آن با امر قدسی اهمیت دارد، نه تنها کمیت آن.

آیاتی مانند (معارج: ۴، سجده: ۵ و حج: ۴۷) با ارائه مقادیر زمانی نمادین (پنجاه‌هزار سال و هزار سال)، نه در پی اطلاع‌رسانی عددی بلکه به دنبال القای معنای عظمت، عمق و تفوق امر الهی بر سنجه‌های انسانی است. علاوه بر این، آیه مربوط به داستان اصحاب کهف (کهف: ۱۹) با ایجاد توقف و تعلیق در زمان تاریخی، مخاطب را با تجربه‌ای دینی از زمان مواجه می‌کند که شبیه مفاهیم اسطوره‌ای از خواب، رستاخیز و بازگشت است. در این تجربه، زمان بیرونی متوقف می‌شود؛ اما زیست ذهنی انسان در لایه‌ای دیگر ادامه می‌یابد. گویی زمان در حضور امر قدسی یا غیبی، دچار دگرگونی ماهوی می‌شود. از سوی دیگر، آیاتی مانند (روم: ۵۵) نیز به نسبی بودن ادراک انسانی از زمان در لحظات قیام قیامت می‌پردازند؛ جایی که گروهی گمان می‌کنند فقط یک ساعت درنگ کرده‌اند. این نکته به طور کامل منطبق با نگاه الیاده است که در آن، زمان قدسی نه قابل سنجش ریاضی بلکه وابسته به «تجربه معنوی و باطنی» انسان است.

در مجموع، تحلیل نظری برخی آیات قرآن از مفهوم زمان با مفروضات میرچا الیاده درباره تقابل زمان تاریخی (زمان تقویمی-سکولار) با زمان مقدس (زمان اسطوره‌ای، بازگشت‌پذیر و کیفی) همسو است. چنین تحلیلی نشان می‌دهد که قرآن در مواردی، زمان را نه تنها بستر رویداد، بلکه نفس عرصه معنویت و حضوری قدسی می‌داند.

شباهت‌های نگاه قرآن و الیاده به مقوله زمان در آیات بررسی شده، نشان می‌دهد که شیوه بازنمایی زمان در قرآن به شکلی کیفی و متعالی است و براساس دیدگاه مفسران، این نگرش به آیات ضمن رفع شبهات، دریچه‌های عمیقی از مفهوم زمان در آیات را به روی قرآن‌پژوهان می‌گشاید. لحظه‌های ظهور امر قدسی مانند نزول وحی، معراج و قیامت، همگی در فهم و تحلیل آیات مرتبط با مقوله زمان راهگشا هستند. این نگاه، نه تنها در فهم دینی از مقوله زمان تحول‌آفرین است؛ بلکه می‌تواند در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و فلسفه، اسطوره‌شناسی، پدیدارشناسی دین و حتی زیبایی‌شناسی کاربردهایی تازه و عمیق ایجاد کند.

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ ق). زادالمسیر فی علم التفسیر. دارالکتب العربی.
- ابن عربی، محمد بن علی. (۱۴۱۰ ق). رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن. مطبعه النشر.
- ابن عربی، محمد بن علی. (۱۴۲۲ ق). تاویلات عبدالرزاق. دار احیاء التراث العربی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۲۹۰ ق). لسان العرب. دار صادر.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. آستان قدس.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیه.
- خطیب شربینی، محمد بن احمد. (۱۴۲۵ ق). السراج المنیر. دارالکتب العلمیه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. دارالمعرفه.
- رضایت، علی‌رضا. (۱۳۹۲). نگاهی به کتاب الگوهای مطالعه مقایسه‌ای دین نوشته میرچا الیاده. کتاب ماه دین. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۹۵(۱۰)، ۴۲-۴۵.
- روزبهان بقلی، ابن ابی نصر. (۲۰۰۸ م). عرائس البیان فی حقائق القرآن. دارالکتب العلمیه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف. دارالکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). بحرالعلوم. دارالفکر.
- صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ ق). تفسیرالقرآن العزیز. دارالمعرفه.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصرخسرو.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- غروی، مینا. (۱۳۹۰). اسطوره و رمز در اندیشه میرچا الیاده. کتاب ماه دین. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۶۷(۶)، ۴۹-۵۳.
- فارس بن زکریا، ابی‌الحسین. (۱۴۲۲ ق). معجم مقانیس اللغه. دار احیاء التراث العربی.

- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *مفاتیح الغیب*. دار احیاء التراث العربی.
- قائمی، محمدمهدی؛ و واعظی، احمد. (۱۳۹۱). *حقیقت مرگ، مرگ اندیشی و معنای زندگی*. آئین حکمت، ۲۰(۲)، ۱۵۵-۱۸۳.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰ م). *لطائف الاشارات*. الهیئه المصریه العامه للکتاب.
- قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۹۰). *کیهان و تاریخ: معرفی و بررسی اسطوره بازگشت جاودانه، اثر میرچا الیاده*. کتاب ماه دین. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۶۷(۶)، ۳۷-۴۶.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). *تفسیرالقمی*. دارالکتاب.
- لکزایی، حامد. (۱۳۹۳). *دین و تجربه امر مقدس از نگاه میرچا الیاده*. *مجله پژوهشنامه ادیان*، ۱۶(۲)، ۹۱-۱۱۰.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. دارالکتب الاسلامیه.
- الیاده، میرچا. (۱۴۰۲). *اسطوره بازگشت جاودانه (بهمین سرکاراتی، مترجم)*. انتشارات طهوری.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۰). *مقدس و نامقدس - ماهیت دین (بهزاد سالکی، مترجم)*. انتشارات علمی و فرهنگی.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۱). *اسطوره و واقعیت (فریدون بدره‌ای، مترجم)*. انتشارات توس.
- الیاده، میرچا. (۱۴۰۲). *رساله در تاریخ ادیان (جلال ستاری، مترجم)*. سروش.
- Allen, D. (2008). *Prologue: Encounters with Mircea Eliade and his legacy for the 21st century*. *Religion*, 38(4), 297-304.
- Eliade, M. (1957). *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (W. R. Trask, Trans.). New York, NY: Harcourt, Brace & World.
- Eliade, M. (1959). *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eliade, M. (1963). *Myth and Reality* (W. R. Trask, Trans.). New York, NY: Harper & Row.
- Rennie, B. (2008). *Mircea Eliade: "Secular mysticism" and the history of religions*. *Religion*, 38(4), 305-312.
- Todorovska, M. (2016). *Sacred space and sacred time in Mircea Eliade's theory of religion*. *Annual of the Faculty of Philosophy in Skopje*, 69(1), 221-233.